

Földváry Miklós István

Zsolozsmarendek II.*

Az ünnepélyes vesperás rítusa a laoni székesegyház
XII–XIII. századi ordináriuskönyve szerint

A részletesen szabályozott és gazdagon adatolt újkori római zsolozsmarítus középkori előzményeiről a második évezred első felének rubrikáskönyvei tájékoztatnak.

Földváry Miklós István klasszikus és középkor latin filológus, liturgiakutató, az ELTE-BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszékének, illetve a LFZE Egyházzene Tanszékének tanársegédje.

Míthogy ezek a források egy-egy régóta működő és virágkorát élő liturgikus közösség szokását rögzítik, inkább leíró, mint normatív jellegűek, és meg sem közelítik a kifejtettségnek azt a fokát, amelyet a „tridentin” rendtartásban tapasztalhattunk. Soraik között olvasva, megjegyzéseiket egymással és az újkori fejleményekkel összevetve mégis kirajzolódnak a zsolozsma végzésének történetileg állandó, illetve változó ceremoniális elemei, és követhetővé válik az egyes forrásokban elszigetelten, pusztán szabályként megjelenő rubrikák sajátos rendszere, gondolkodásmódja is.

Zsolozsmarendekkel ebben az időszakban a szigorú értelemben vett ordináriuskönyvekben és a monasztikus vagy kanonoki közös élet szabályaiban, a konszuetúdókban találkozhatni. A szertartások tényleges menetét az előbbieik legrészletezőbb példányai írják le ádvent első vasárnapjának megfelelő liturgikus alkalmainál, míg az utóbbiak inkább a bevezető vagy befejező paraliturgikus mozzanatokra összpontosítanak, illetve a szereposztás és a karban való viselkedés kérdéseit tárgyalják.

A következő összefoglalás a laoni székesegyház Lisiardus dékány által összeállított XII–XIII. századi ordináriuskönyvének lentebb közölt szemelvényét értelmezi a rendtartás szempontjából, tehát anélkül, hogy egyben kitérne a laoni rítus bemutatására, majd a vesperást leíró részlet fordítása következik. A laoni könyvtár 215-ös jelzetű kéziratának 43. lapján kezdődő munkát Ulysse Chevalier adta ki számos hasonló forrással együtt a XIX–XX. század fordulója körül a Bibliothèque Liturgique sorozat köteteként. A szakaszt a könyv elejéről vettem, előtte csak rövid, bár fennkölt bevezetés olvasható a szöveg életre hívó elméleti és gyakorlati körülményekről. Az eredetileg lábjegyzetben közölt betoldásokat szögletes zárójelben illesztettem a szövegbe, a kiadó francia magyarázatainak fordítását viszont megtartottam lábjegyzetként.

* A tanulmány az OTKA T 047163 programjának keretében készült.

A tér, amelyben a vesperás zajlik, a középkori székesegyházak hagyományos kórusa kétoldalt elhelyezkedő stallumsorokkal. Az egyik oldalra a szöveg az „ahol a kar van” (*ex ea parte, in qua est chorus*) szavakkal hivatkozik, a másikat az „ahol a püspök van” (*ex ea parte, in qua est episcopus*) szavakkal jellemzi. Mindamellet nyilvánvaló, hogy a kar mindkét oldalon van, hiszen a püspök oldalán helyezkedik el az egyik karvezető, az éneklőkanonok és a szertartás három irányítója is: az „ahol a kar van” meghatározás ezért a kar „maradékára”, kiemelt szolgálatot nem végző felére vonatkozik. A szentély a kórustól különböző, attól viszonylag távoli térszakasz; különben nem lenne lehetséges a Magnificat alatt az oltárhoz intézett, számos résztvevőt mozgató processzió.

A főoltár (*maius altare*) selyemerítővel van lefedve, és előtte —keleti oldalon— három nagy gyertyatartót állítanak föl. Az, hogy a gyertyatartók az oltár előtt is, és nemcsak az oltáron állhatnak, már a római ordókból ismeretes. A betoldásban említett és újkori folytatással is rendelkező hat gyertya a „szentek teste”, vagyis az ekkoriban koporsóalakú ereklyetartók (*capsa*) előtt ég. Az oltáron elhelyezett három könyv a misszálé vagy szakramentárium, az evangéliumskönyv és talán az episztolárium lehet. További berendezési tárgyakról a rendtartás nem tudósít: a két processziós gyertya mellett különleges, hogy az oltár tömjénezését két pap végzi két tömjénezővel, és hogy a könyörgés —a későbbi püspöki vesperással megegyezően, de ellentétben az áldozópap vezette zsolozsmával— az oltárnál hangzik el saját könyvből. Szintén a liturgikus könyvek használatáról szolgált értékes adatot, hogy a tételválogatás dolgában a karvezetők a kántorhoz vagy a celebránshoz fordulnak: ez azt jelzi, hogy csak a káptalan felelős méltósága vagy a szertartás irányítója rendelkezett az ezeket tartalmazó tételjegyzékkel vagy összesített szerkönyvvel.

A zsolozsma kiemelt tisztségeit a káptalan tagjai hetenkénti váltásban töltik be. A szertartás vezetője a celebráns, akit a szöveg, jóllehet a kar jelentős részét papok alkotják, egyszerűen papnak (*sacerdos*) nevez. Ő a tulajdonképpeni hetes (*septimanarius*), és ez alól csak az jelent kivételt, ha az ünnep rangja miatt nem a hetes, hanem valamelyik főméltóság vezeti a zsolozsmát. Mellette az újkorban még helyenként élő, de elítélt gyakorlatnak megfelelően diákonus (*diaconus*) és szubdiákonus (*subdiaconus*) szolgál: ez utóbbi nem azonos a püspök közvetlen segédletét adó két szubdiákonus egyikével sem, akiknek feladata itt a rezponzórium éneklése. A pap, a diákonus és a szubdiákonus öltözetéről nem esik szó, elhelyezkedésük viszont kikövetkeztethető abból, hogy a Magnificat alatt processzióban vonulnak a szentélybe: eszerint mindaddig a kórusban voltak, méghozzá a püspök oldalán, mert a karnak a processzióban is résztvevő hetese a himnusz alatt erre az oldalra ment át. A kar vezetője, vagyis aki „őrzi a kart” (*servant chorum*), két kanonok: a kar hetese, illetve alhetese (*septimanarius* és *subseptimanarius chori*). Az ordinárius megjegyzi, hogy a selyemkappát (*cappa serica*), vagyis a későbbi pluviálét csak a tömjénezéshez vagy nagyobb ünnepekre veszik föl, de feladataikban egyesül a „tridenti”

rendtartás pluvialistáinak és kántorainak szerepköre — ismét egy olyan adat, amely középkori előzménnyel hitelesíti az utóbb abúzusnak bélyegzett megoldást! A püspök (*episcopus*) csak jeles napokon vállal szerepet a vesperásban. Rajta kívül szó esik még az éneklőkanonokról (*cantor*), aki a káptalan egyik főméltósága, és helyettesével együtt a rítus zenei és szöveges oldalának legjobb ismerője, a ceremóniamester helyetteséről (*subregnarius*) és a különféle kisebb szolgálatokat végző növendék klerikusokról (*clericulus*).

Az előadásmódról és mozgásokról szóló részletek töredékesek ugyan, de az újkori zsolozsmarenddel egybevetve így is sokat elárulnak Laon, és bizonyára számos más egyház hajdani szokásáról. A kar két vezetője az egyik, illetve a másik félkar énekét irányítja, és elhelyezkedésük is ennek felel meg. Csak vásár- és ünnepnapokon, azoknak is csak nagyobb óráiban, a vesperásban és a laudest is magába foglaló matutinumban működnek közre, föltehetően azért, mert a köznapok és a kishórák egyszerűbb és közismertebb anyagát karvezetők nélkül is jól ismeri és végzi a klerikusi gyülekezet, amint az a csak időszakonként változó, kiegészítő Mária-zsolozsma rövid leírásából is látszik. Mivel számos alkalommal a zsoltározás alatt is mozogni kénytelenek, valószínűleg a plánumon vagy annak szélén foglalnak helyet, de biztos, hogy annak két különböző oldalán. Ők éneklik elő —az ordinárius saját kifejezésével élve ők „adják” (*dant*)— az antifónákat és kezdik a zsoltárokat. Ám sohasem egyszerre, hanem végig fölváltva teszik ezt: így nem kell bajlódniuk a hangadással, és biztosíthatják a óra akusztikai folytonosságát, amelyet segít az egyes tételek idejekorán való előkészítése is (az esetleges több antifóna, amelyekben az éneklőkanonok „biztossá teszi” a kar hetesét, a szuffrágiumokra vonatkozhat: a Magnificathoz biztosan csak egy antifóna tartozott). Csak a Magnificat-antifóna előéneklésének módjából derül ki, hogy ilyenkor az előénekes a plánumon áll meg az intonálást végző személy előtt.

Az intonálások a „tridentí” logika szerint ereszkedő rangsorban történnek, de kizárólag a szertartást „elnöklő” három asszisztens vesz bennük részt, így —ha nincs kiemelt ünnep, amelyen a püspök vagy a dékány is intonál— mind a pap, mind a diákonus két-két antifónát kezd. Sajátos az antifónák kezdésének rendje: az első antifóna szövege (*Benedictus Dominus Deus meus*) azonos a 143. zsoltár első félversének kezdetével, így a XX. század második feléig élő szabály szerint a zsoltár a félvers második felével (*Qui docet manus meas ad proelium*) kezdődik. Mivel a zsoltár kezdeteként a „Qui docet” van megjelölve, az antifónát duplikálták, vagyis már a zsoltár előtt végigénekeltek. Ehhez képest a Magnificat-antifóna duplikálását kifejezetten előírja Lisiardus, és ez arra utal, hogy mindaddig csak intonálták, de nem énekeltek végig az antifónát az egyes zsoltárok előtt. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy szemben a „tridentí” gyakorlattal, amelyben ádvent I. vasárnapja úgynevezett „semi-duplex” rangú alkalom volt, antifónáit tehát sehol sem duplikálták, Laonban a megkülönböztetett első zsoltárantifónát és a Magnificat-antifónát végigénekeltek, a többit viszont pusztán intonálták ezen a napon. A 147. zsoltárhoz

előírt „Lauda” kezdés nyilván téves: a fönt említett és láthatóan Laonban is alkalmazott szabály szerint a „Jerusalem Dominum” szavakkal indították a vonatkozó zsoltárt.

A kapitulum olvasásának módjáról nem szól a részlet. Az újkorban a püspöki vesperásban ezt a szubdiákonus olvassa az oltárnál, egyébként viszont a celebráns a saját székétől: az ordinárius szerint a celebráns először a Magnificatra megy le stallumából, tehát az utóbbi, általánosabb megoldás látszik valószínűnek, és ezt igazolja az is, hogy a könyörgéssel szemben a kapitulumnál nincs szó gyertyavivőkről és önálló szerkönyvről sem.

A rezponzórium szólótételnek látszik, amelyet két szubdiákonus énekel (mint fentebb írtam, ők bizonyára a püspök közvetlen segítőivel azonosak), ez azonban nem zárja ki, hogy a repetendába a teljes kar bekapcsolódjék. A rezponzórium éneklésének helyét nem adja meg a szöveg; más, térben és időben viszonylag közeli rubrikás források leírása és a középkori éneklőszékek elhelyezkedése alapján a plánum szentély felőli végének közepén történhetett.

A himnusz különlegessége az újkori rendelkezésekhez képest, hogy alacsonyabb liturgikus rangjának és egyszerűbb dallamvilágának megfelelően nem éneklik elő a celebránsnak, hanem mindjárt a kar hetese kezdi el. További eltérés, hogy a verzikulust és a Benedicamust nem a karvezetők éneklik, hanem valamelyik növendék klerikus kezdi őket saját helyéről.

Jellemző kitétel a püspök és a káptalan gazdasági szempontból való szétválasztása: míg az ereklyékhez meggyújtott hat gyertya költségét a káptalan fedezi, a püspök fizeti a kanonokok borát — jelképesen a Magnificat-antifóna előénekléséért „cserébe”. A laoni vesperások időpontjáról árulkodik, hogy a kollektához októbertől a nagyböjt kezdetéig, vagy kései húsvét esetén akár tovább volt szükség gyertyára, tehát ekkor esett a hóra időpontja sötétedés utánra, vagy legalábbis ahhoz közel. Más rítusokban is tetten érhető a szombati vesperás átmeneti jellege: zsoltáranyaga mindenütt a hét végéhez kötődik, saját tételei viszont már a következő vasárnapról valók: a lentebb közölt rendtartás különleges vonása, hogy szombat esténként a megelőző vasárnap könyörgését imádkoztatja, így advent első vasárnapjának szombatján a pünkösöd utáni utolsó vasárnap kollektáját írja elő. A Mária-hóra himnuszára vonatkozó „kisebb énekkel” (*cum minori cantu*) betoldás egyaránt vonatkozhat az előadásmódra és a dallamválasztásra: a szerkönyvi források mélyebb ismerete nélkül ennek eldöntésére nem vállalkozhattam, így meghagytam a pontos, bár kissé magyartalan fordítást, és ugyanígy tettem más, nehezen értelmezhető helyeknél is.

Ulysse Chevalier: *Ordinaires de l'église cathédrale de Laon (XIIe et XIIIe siècles) suivis de deux Mystères liturgiques.* Paris, Alphonse Picard Libraire 1897. (Bibliothèque Liturgique VI.) 2–3.

Tudnivaló tehát, hogy ádvent első szombatján és a továbbiakon is az őrklerikus¹ selyemterítővel készíti elő a főoltárt, és három ezüstös fedelű könyvet tesz rá. Az oltár elé² három új gyertyát kell helyezni, [a szentek teste elé hatot, amelyeket a káptalan fizet; az említett hat gyertyát az első vesperásra és a matutíniumra gyűjtják meg,] és mielőtt az őr fölmenne a templomtoronyba, hogy meghúzza a nagyobb harangokat, meggyújtja ezeket; hasonlóképpen a matutíniumban.

A vesperásnál két kanonok vezeti a kart³ selyemkappa nélkül: az egyik az egyik oldalról, a másik a másikról; hasonlóképpen a soron következő vasárnapi matutíniumban és vesperásban. Ugyanígy lesz minden szombaton a vesperásban és a vasárnapi matutíniumban és vesperásban az egész éven keresztül; hasonlóképpen a kilencolvasmányos ünnepeken és a főünnepeken.

A kar hetese⁴ [arról az oldalról, ahol a kar van,] éneklő a papnak a *Benedictus* antifónát, és kezdi el a *Qui docet* zsoltárt. A kar alhetese⁵ éneklő a papnak az *In aeternum* antifónát, és kezdi el az *Exaltabo te* zsoltárt. Ugyancsak a hetes éneklő a diákonusnak a *Laudabo* antifónát, és kezdi el a *Lauda anima mea Dominum* zsoltárt. Az alhetes éneklő a diákonusnak a *Deo nostro* antifónát, és kezdi el a *Laudate Dominum quoniam bonus* zsoltárt. A hetes éneklő a szubdiákonusnak az ötödik, *Lauda* antifónát, és kezdi a *Lauda* zsoltárt. Hasonlóképpen lesz a vesperásban minden szombaton és vasárnap és mindazokon a kilencolvasmányos ünnepeken, amelyeken öt antifóna van a vesperásban, kivéve azokat az éves ünnepeket, amelyeken a püspök vagy a dékány kezdi az első antifónát.

Míg a zsoltárokat éneklik, a kar hetese és alhetese előéneklő a két szubdiákonusnak a rezponzóriumot, amelyet énekelniük kell. Amíg az utolsó zsoltárt éneklik, a kar hetese a kántorhoz⁶ lép, és megkérdezi tőle, hogy mit kell énekelnie. A kántor meg kell, hogy mondja neki, melyik himnuszt kell énekelnie, melyik verzikulust, melyik Magnificat-antifónát, hogy az hányadik tónusú, és ha több antifóna van, mindegyikben biztossá kell tennie őt. Ha viszont nincs jelen a kántor, az alkántorhoz megy; ha mindketten távol vannak, ahhoz a paphoz lép, aki a vesperást vezeti, akár ő a hetes, akár nem. Ez vonatkozik a ves-

¹ A laoni székesegyházban kétféle gondnok, illetve sekrestyés volt, akiket közönségesen *custos*-nak neveztek: az egyházi gondnokok (*custodes clerici*) és a világi gondnokok (*custodes laici*).

² Ez a szöveg, illetve még inkább Lisiardus és Adam további ordináriusai megerősítik, hogy a gyertyatartókat nem az oltárra, hanem az elé tették.

³ Zenei szempontból ők irányítják az éneket.

⁴ A hetes az a kanonok, aki egy adott héten keresztül meg volt bízva a zsolozsma vezetésével.

⁵ Az alhetes az a kanonok, aki a rákövetkező héten készült vezetni a zsolozsmát.

⁶ Az a kanonok, akinek feladata az ének vezetése volt. A laoni székesegyházban az éneklőkanonoki méltóság kettős javadalmat élvezett.

perásra mindennap, kivéve azokat az ünnepeket, amelyeken a kántor és az alkántor vezeti a kart, vagy nekik kellene vezetniük.

Kapitulum: *De caelo veniet*. Két szubdiákonus éneklí selyemkappa nélkül az *Ecce dies veniunt* rezponzóriumot az *In diebus illis* verzussal. A kar hetese kezdi a *Conditor alme* himnuszt. Egy növendék klerikus arról az oldalról, amelyiken a kar van, éneklí a *Rorate caeli* verzikulust.

Míg a himnuszt éneklí, a kántor lejön a kórusba arról az oldalról, amelyiken a püspök van, a kar hetese viszont átmegy a másik oldalra. A kántor előéneklí a püspöknek az *Ecce nomen* Magnificat-antifóna elejét, és az végigénekelteik, és érte a püspök másnap három mérő bort fizet a kanonokoknak. Ha a kántor nincs jelen, az alkántornak kell őt helyettesítenie, vagy a kar hetesének, ha mindkettő távol van. A szubregnárius⁷ vagy helyette valaki más megáll a kórus közepén, és jelt ad a papnak, a hetesnek és az alhetesnek, hogy járuljanak az oltárhoz, és tömjénezzék meg azt. Míg a Magnificatot éneklí, két pap, a hetes és az alhetes selyemkappába öltözve az oltárhoz kell, hogy járuljon, és előttük megy rendezett sorban öt növendék klerikus albába öltözve: egyikük a keresztet viszi, másik kettő két gyertyát, ismét másik kettő tömjénezőket. Utánuk pedig egy további növendék klerikus vonul, aki szolgálni fog a misében is: ő tartja a pap előtt a kollektáneust⁸ a könyörgéshez, és hozzá egy olyan erős fényű gyertyát, amely a kollektáneus mindkét oldalát képes bevilágítani; ez Szent Remig ünnepétől⁹ nagyböjtig, vagy ha szükséges, tovább is érvényes. A processzióknak ez a formája megmarad minden olyan kilencolvasmányos ünnepen, amelyet a nép is megtart, illetve amelyikben rezponzórium van a vesperásban.

Könyörgés: *Excita Domine quaesumus tuorum fidelium voluntates*. A könyörgést a szombati vesperásban mindig a megelőző vasárnapról kell venni. Egy növendék klerikus mondja: *Benedicamus Domino*.

A boldogságos Szűz vesperásában egy növendék klerikus arról az oldalról, amelyiken a kar van, kezdi el a *Post partum* antifónát. Zsoltárok: *Dixit, Laudate, Laetatus, Nisi, Lauda*. Kapitulum: *Ecce Virgo*. Himnusz: *Ave maris stella* [és „kisebb énekkel” énekelteik]. Egy növendék klerikustól a verzikulus: *Ora pro nobis*. A kar hetese kezdi a *Sancta Maria* antifónát, és végigénekelteik a Magnificat előtt [...]

⁷ A ceremóniamester helyettese. Az ő feladata volt egy táblára följegyezni azoknak a kanonokoknak a nevét, akik azon a héten nem vettek részt az istentiszteletben.

⁸ A kollektáneus a kollektárium vagy kollektára, tehát az a szerkönyv, amely a kollektának nevezett könyörgéseket tartalmazta.

⁹ A *translatio* október 1-én megült ünnepéről van szó.